

Maria-Theresia Leuker (ed.), ***Die sichtbare Welt. Visualität in der niederländischen Literatur und Kunst des 17. Jahrhunderts*** (Niederlande-Studien 52; Münster [etc.]): Waxmann, 2012, 305 + 16 pp., ISBN 978 3 8309 2725 9).

Deze bundel is de neerslag van een in 2009 in Keulen gehouden symposium. Bijna vier jaar zijn sinds dat symposium verstreken, maar het onderwerp van de bundel – visualiteit in vroegmodern West-Europa – is er in die jaren niet minder actueel op geworden. ‘Visualiteit’, zo definieert Maria-Theresia Leuker het begrip in het voorwoord van *Die sichtbare Welt*, is niet alleen het ‘kijken’ als individuele en cognitieve vaardigheid. Het begrip is breder en dekt ook collectieve praktijken rond het ‘kijken’. Het bestaan van een collectieve praktijk is te traceren door bijvoorbeeld onderzoek te doen naar het onderwijs, om te zien in welke mate daarin wordt gestimuleerd om via zelf kijken kennis op te doen. De bundel vertrekt vanuit die brede definitie van visualiteit, en zoekt collectieve praktijken in de vroegmoderne Nederlandse literatuur en kunsten: hoe ontwikkelden teksten, schilderijen en toneelvoorstellingen het waarnemingsvermogen van lezers en toeschouwers, door hen bijvoorbeeld via perspectiefwisselingen, vals perspectief of via kijkende en wijzende personages in schilderijen op het belang van (goed) kijken te wijzen?

In wetenschapshistorisch onderzoek heeft visualiteit de laatste decennia alle aandacht. De focus ligt dan meestal op de opkomst van het empirisch waarnemen in relatie tot de kennisrevolutie die zich in zestiende- en zeventiende-eeuws West-Europa voltrok. Onderzoek naar de educatieve teksten van geleerden, ambachtslieden en kunstenaars maakte de afgelopen jaren duidelijk dat de visuele vaardigheden die voor het empirisch kijken noodzakelijk waren, niet alleen in de educatie van geleerden steeds belangrijker werden. Mogelijk waren het juist niet de universitair-geschoolden die leidend waren, omdat door de praktijk van alledag – in het vervaardigen van werktuigen, bouwwerken et cetera – het empirisch kijken een vlucht nam. De educatie aan nieuwe generaties ambachtslieden en kunstenaars was mogelijk vernieuwender en innovatiever dan die van geleerden. In een binnenkort te verschijnen bundel *Ways of Making and Knowing: The Material Culture of Empirical Knowledge* van Amy Meyers, Harold J. Cook en Pamela H. Smith wordt de gedachte verkend dat de kennisrevolutie zo grootschalig was omdat alle lagen van de bevolking, en niet alleen de geleerden, er vanuit hun beroepspraktijken deel aan hadden.

Door de bijdragen in *Die sichtbare Welt* krijgen we nu voor het eerst te zien wat cultuur aan dat grootschalige proces bijdroeg. De focus op de Nederlandse cultuur is goed gekozen, omdat – getuige eerdere discussies rond studies van Eddy de Jongh en Svetlana Alpers – zich in de zestiende en zeventiende-eeuwse Nederlanden een bij uitstek visuele cultuur ontwikkelde. De enorme productie van schilderijen en de bloei van het bimediale literaire genre van het embleem onderstrepen die ontwikkeling.

Die sichtbare Welt heeft een gedegen, logische en sterke samenhang. De bundel vormt daarmee een interessante en inzichtrijke verkenning van een nieuw gebied; zo systematisch werd nog niet eerder vanuit het perspectief van literatuur en kunsten naar de ontwikkeling van vroegmoderne visualiteit gekeken. De lezer wordt via enkele toegankelijke, maar tegelijk gedetailleerde en goed-ingevoerde bijdragen (van Kleinschmidt, Bexte en Ketelsen) vertrouwd gemaakt met de contouren van de opkomende visualiteit en de contemporaine theorievorming. Toegankelijk zijn die bijdragen omdat ze werken met concretisering. De visuele werking van het panoramisch perspectief (een middel om een abstracte notie als gelijktijdigheid te verbeelden, en de toeschouwer zowel detail als overzicht te presenteren) wordt door Ketelsen bijvoorbeeld besproken aan de hand van panoramische stadsgezichten.

Na die op de theorie gerichte bijdragen volgen combinaties van *case studies* die ook weer naar onderwerp ingedeeld zijn en onderling samenhang vertonen omdat ze van een gedeelde vraag uitgaan. In welke onderdelen van de cultuur werd de rol van visualiteit steeds groter (Leuker en Noak)? Hoe werd de klassieke traditie van de retorica verbonden met visualiteit (Raupp, Gelderblom en Fritzsche)? Welke moraalfilosofie werd bij uitstek vanuit toepassingen van visualiteit onderwezen, omdat visualiteit aanleiding gaf om de lezer of toeschouwer te laten nadenken over statements als ‘ziende blind zijn’ (Büttner, Pieters, Pollmer-Schmidt)? Hoe groot was de macht van visualiteit, bijvoorbeeld af te meten aan de mate waarin in toneelstukken met schijn, werkelijkheid, aanwezigheid en focalisatie werd gespeeld (Van Gemert en Daum)? En hoe werden technologische ontwikkelingen zoals de ontdekking van de telescoop, microscoop of de anatomische tekening gebruikt om lezers en toeschouwers een andere blik op de werkelijkheid te bieden (Leonard, Korsten, Larink)? Ook hier werken concretisering goed. Leuker bespreekt bijvoorbeeld de toenemende waarde die aan de eigen observatie werd toegekend door te focussen op verbeeldingen van de *curiositas*: met welke objecten werd zij in schilderijen en emblemen gerepresenteerd, als constante waarschuwing aan de lezer en toeschouwer om de eigen nieuwsgierigheid te cultiveren?

Naast samenhang is er ook verscheidenheid. Omdat veel vormen van literatuur en kunst aan inspectie worden onderworpen, maar ook omdat verschillende theoretische kaders worden gehanteerd. Het vroegmoderne kader dat in de eerste drie bijdragen wordt geïntroduceerd, wordt in de bijdrage van Korsten bijvoorbeeld aangevuld met moderne theorie uit de theaterwetenschappen, terwijl Ketelsen Roland Barthes in zijn verhaal betreft. Verscheidenheid is er ook in de doelstellingen van de bijdragen: Gelderblom schreef een programmatisch vertoog dat oproept de banden tussen retorica

en architectuur verder te gaan onderzoeken. Hij wijst bijvoorbeeld op met spreuken getooide gebouwen die als sprekende personages de aandacht van de bezoekers trokken. Hoe groeide de publieke ruimte zo uit tot visueel ingericht leslokaal voor iedereen? Büttner geeft in zijn bijdrage juist verslag van reeds gedaan onderzoek dat hij uitvoerde naar de aanwezigheid van kaarten op schilderijen van Vermeer, en weerlegt Alpers' stelling dat die kaarten het ultieme bewijs vormen dat realisme en niet symbolisme in de Nederlandse kunst de boventoon voerde. Niet alle bijdragen halen vernieuwend niveau, en sommige bijdragen (zoals die van Kleinschmidt) focussen meer op de achttiende dan de zestiende en zeventiende eeuw. Maar als geheel is *Die sichtbare Welt* een waardevolle, goed gedocumenteerde en toegankelijke eenheid.

De summiere beschrijvingen van enkele bijdragen die hier gegeven worden, maken duidelijk dat de bundel het wetenschapshistorisch onderzoek naar empirisch kijken verbreedt. Visualiteit was in vroegmodern Europa niet alleen belangrijk omdat empirisch kijken een instrument werd voor de overdracht en vermeerdering van vakkennis. Als maatschappelijke kracht speelde visualiteit ook andere educatieve en persuasieve rollen. In de vroegmoderne Nederlanden werden bijvoorbeeld representaties – van andere volkeren, maar ook van abstracte begrippen als macht en gelijkheid – dankzij de enorme tekst- en kunstproductie meer en meer gemeengoed voor brede lagen van de bevolking. Het interpreteren van die representaties bood stof voor discussie over sociale verhoudingen en politieke constellaties, en veranderde die op den duur mogelijk ook. In het voorwoord citeert Leuker ter demonstratie Bredero's bekende spreuk 'Al ziet men de lui, men kent ze niet' die tijdens vertoningen van de *Spaanse Brabander* boven het toneel gehangen zal hebben. Dit toneelstuk leerde toeschouwers dus de eigen waarneming te wantrouwen en te verdiepen, om zo de uiterlijke schijn van de hen omringende wereld te doorgronden. Een les die, zo blijkt uit het stuk, niet alleen in de beroepspraktijk maar ook in het leven van alledag zeer van pas kon komen.

Els Stronks, Universiteit Utrecht